

Posudek disertační práce: Identita restituce nebo restituce identity : Restituční diskurs Rudého práva v roce nula

(Praha: FSV UK, 2010, 171 stran, včetně příloh)

Autor: PhDr. Olga Šmídová

Vedoucí práce: prof. PhDr. Miloslav Petrušek, CSc.

Oponent: prof. PhDr. Jiří Pavelka, CSc.

Úvod

Diskursologie – přijmeme-li tento termín jako obecné a souhrnné označení pro aktivity spadající do oblasti teorie diskursu a diskursivní analýzy – má ctižádost stát se označením pro nově se konstituující disciplínu, ale fakticky má širší záběr. Označuje mnohoramenný a diferencovaný proud teoretického myšlení prosazující představu o dominantní roli jazyka v procesech konstrukce sociálně kulturní reality.

Diskursologie představuje již třetí desetiletí módní, překotně se vyvíjející disciplínu. Vznik a vývoj této disciplíny je jedním z četných pozdních výrazů a projevů dlouhodobých změn prosazujících se ve společenských a humanitních vědách. Dané změny se prosazovaly pozvolna již od dvacátých let minulého století zejména v lingvistické antropologii (F. Boas, E. Sapir, B. L. Whorf), logickém pozitivismu (L. Wittgenstein) a filozofické hermeneutice (M. Heidegger). Později se jejich výrazem stala mj. matematicky fundovaná teorie her a teorie informace a lingvistické koncepty generativní gramatiky (N. Chomsky), teorie mluvních aktů (J. L. Austin) či sociální konstruktivismus (P. L. Berger, Th. Luckman). Postmoderna označuje zpětně proměny paradigmatu a teoreticko-metodologické orientace vědy metaforicky termínem „obrat“ (*turn*). Podle oblasti, kde se prosazoval, pak tento obrat dostal např. přídomek: antropologický, lingvistický, komunikační, pragmatický nebo vizuální. Uvažovat by bylo rovněž možné o diskursivním obratu.

Aktivity na poli diskursologie se jeví jako velmi perspektivní. Jejich inspirativnost spočívá v tom, že se pokouší zbourat zdi a překlenout propasti mezi humanitními a společenskými vědami. Diskursologie vzniká na pomezí mezi vědami o společnosti (historiografie, sociologie, kulturní antropologie, politologie, mediologie) a vědami o člověku (filozofie, jazykověda, literární věda, uměnovědy, psychologie) a směřují – jak dokládají např. areálová studia i diskursivní, popř. kritická diskursivní analýza – k jejich smiřování, propojování a symbióze jak v oblasti teoretické tak i metodologické. Na těchto základech bude svou disertační práci *Identita restituce nebo restituce identity : Restituční diskurs Rudého práva v roce nula* také Olga Šmídová.

Autorka si klade otázku, jak na stránkách Rudého práva od prosince roku 1989 do konce roku 1990 vznikala a vyvíjel se diskurz restitucí. Odpověď se pokouší nalézt ve studiu „diskursivních prostředků a postupů, zejména rámců a kategorií, kterými je mediální realita restitucí průběžně vytvářena“ (s. 14). Tento fenomén chce zkoumat „den po dni, týden po týdnu tak, jak postupuje a rozvíjí se“ (s. 14).

Těžiště práce O. Šmídové „spočívá v rekonstrukci diskursu jako systematicky vyprodukovaného souboru textů a ústí do opatrných poukazů na širší předpokladové struktury, kulturní vzorce a koncepty zdravého rozumu, ze kterých sledované mediální diskursy restituce čerpají a na něž se napojují a resonují s nimi“ (s. 29).

Práce vychází ze sociálně konstruktivistického konceptu minulosti a kolektivní paměti (Maurice Halbwachs, Jeffrey K. Olick, James A. McAdams). Autorka zakládá své úvahy na historii „v plurálu“, která se vypráví „v přítomnosti“, „která je stranická, zaujatá“, kterou vypráví jednotlivé komunity „svým vlastním jazykem“ a která svou identitu staví „na příběhu o svém trvání, původu a sebe/utváření“ (s. 23). Reflektuje skutečnost, že revoluční situace jsou spojovány „s prožitkem osobní i kolektivní konverze identit“ (s. 22) a že dané situace vedou k přehodnocování kolektivní historie i osobní biografie.

Ze sociálně konstruktivistických zdrojů vyrůstá rovněž koncept spravedlnosti, který rozpracovali Luc Boltanski a Laurent Thévenot. Tento koncept spravedlnosti autorce posloužil jako východisko pro vymezení „přechodové“ či „restituční“ spravedlnosti i restituce jako jedné z forem „retrospektivních politik“ (s. 28). Autorka spravedlnost restitucí chápe „jako sociální formu a členskou metodickou praxi (diskursivního) rámcování“ (s. 25).

Konstruktivistický přístup autorka zaujímá rovněž k diskursu jako objektu vlastního výzkumu. Inspiraci jí poskytli zejména Michel Foucault, Norman Fairclough, Teun A. van Dijk a Ruth Wodak.

Práce svědčí o tom, že rukopis vznikl v dílně autorky, která shrnuje své letité zkušenosti z výzkumné a kvalitativní interpretační praxe v oblasti společenských věd, zejména sociologie a politologie. Jde o vyspělou a zajímavou práci. Ve svém posudku se nejprve zaměřím na některé její problematické části, v závěru podám její celkové hodnocení. Již na tomto místě předjímám hodnocení a konstatuji, že práci doporučuji k obhajobě.

Metodické problémy práce

1. Označení základní výzkumné jednotky za „článek“ je nevhodné a zavádějící. Autorka pod termín „článek“ zahrnuje „články všech žánrů a formátů včetně dopisů čtenářů a notic“ (s. 74). „Článek“ není možné označit za vrcholovou kategorii, pod kterou by bylo možné

zařadit dopis a noticku, ale ani jiné, specifické a samostatné žánry, jakými jsou např. úvodník, komentář nebo interview, v jejichž rámci – to je můj předpoklad – se diskurs restituce v Rudém právu od prosince 1989 do konce roku 1990 rovněž formuje.

2. Nerozlišení žánrových kategorií (neukotvení textu v žánrové hierarchii) vede k tomu, že autorka při interpretaci textů nemůže přihlížet k epistemologii žánrů, tzn. ke skutečnosti, že již samotný výběr a (po)užití jednotlivých žánrů predestinuje a určuje způsob, jakým má, může a nesmí být zvolené téma v rámci daného žánrového schématu zpracováno.

Jaké žánry vstupují do diskursu restituce? Pouze „noticky“? Není nepodstatné, zdali diskurs je konstruován v rámci převzaté agenturní zprávy, úvodníku, rozhovoru nebo polemického čtenářského dopisu.

Ojediněle tuto informaci text práce obsahuje (viz s. 107), kde je „článek“ *Komu půda, komu majetek?* označen za sloupek. Ve dvou případech název „článku“ prozrazuje, že jde o rozhovor (s Z. Hábou, s K. Dybou). Ve dvou případech, že jde o „zamyšlení“, pokud ovšem tento výraz je vskutku součástí titulu „článku“ ze dne 29.9.1990 (viz s. 114 a 154) a dále „článku“ ze dne 7.12.1990 (viz s. 109 a 154).

3. Nedostatečným způsobem byl vymezen analyzovaný diskurs jako objekt výzkumu. Kladu si dokonce otázku, zdali kritéria jeho výběru vymezená jako texty, „které s restitucemi třeba vzdáleně souvisely“ (s. 74), nejsou příliš vágní. Akceptovatelné by bylo, kdyby autorka vyjmenovala konečnou sadu konkrétních témat, s nimiž restituce vzdáleně spojuje. Tou může např. být „privatizace, reformy, rehabilitace, restrukturalizace, vyvlastnění majetku KSČ“ (s. 74). Ale které další k této diskursivní oblasti patří? Patří např. spolupráce s STB a lustrace k tématům, které souvisí s restitucemi? A co finanční podvody? Tržní ekonomika? Kategorii „třeba vzdáleně“ je problematické použít při vymezení diskursu.
4. Autorčino tvrzení, že „do archivu vybrala 107 článků“ (s. 74) má nulovou vypovídací hodnotu, neboť seznam (matrice) těchto „článků“ není v textu práce k dispozici. Stejnou hodnotu by mělo tvrzení, kdyby autorka uvedla, že archiv má 407 položek. Jiná situace by vznikla, kdyby čtenář dostal přesný návod jak identifikovat jednotky diskursu restituce (základní výzkumný soubor), což se ovšem nestalo.

5. Vymezení výběrového výzkumného souboru považuji za nedostatečné, i když kritéria i metoda jejich výběru jsou nosná. Šlo o „užší vzorek z populace archivu“, a to se „vztahem k ústřednímu tématu restituce“ (s. 74), jehož výběr vznikl na základě „trychtýřovité redukce“ (s. 75) – „nejúžším místem analytického trychtýře“ se stala „spravedlnost“. Autorčino tvrzení, že „do archivu vybrala 67 článků“ (s. 75) má nulovou vypovídací hodnotu, neboť seznam (matrice) těchto „článků“ není v textu práce k dispozici.
6. Práce v seznamu literatury uvádí v oddíle s názvem „Citované články Rudého práva“ pouze 33 položek (mediálních textů). Tento seznam neidentifikuje postavení konkrétního „článku“ v hierarchii souboru všech „článků“ publikovaných v Rudém právu v daném období. Neprozrazuje, zdali se jedná o „článek“ mimo soubor vybraných 107 jednotek, zdali spadá do rámce tohoto souboru, anebo do rámce souboru 67 „článků“, které tvoří „užší vzorek z populace archivu“ (s. 74).
7. Analyzované texty („články“) nejsou „autorsky“ ukotveny. Čtenář se nedovídá, zdali analyzované texty jsou přejaté agenturní zprávy, zdali jde o redakční texty, o texty reaktorů Rudého práva, o texty přispěvatelů, o texty vyjadřující kolektivní názor konkrétní instituce či konkrétních osob, o texty nepodepsané, podepsané jménem, zkratkou apod. Není-li odhalen kontext odesílatele, jeho sociální role, jeho mocenské postavení a jeho názorové pozice, je velmi obtížné rozkrýt komunikační strategie zaujímané v analyzovaných textech. To se týká také interview s Z. Hábou a K. Dybou. Kdo vedl rozhovor? Kdo jsou – řečeno jazykem van Dijka – „my“ a kdo „oni“?
8. Analyzované texty („články“) nejsou ukotveny vzhledem ke straně a jejich místu na stránce. I tato skutečnost sehrává v procesech konstrukce diskursivního řádu a jeho interpretace své místo.
9. Jisté problémy lze spatřovat v metanaraci, ve způsobu, jak autorka čtenáři představuje svou výzkumnou story. Nejzřetelnější to je v oddíle *Nová analýza a rozšíření vzorku* (s. 74-80), kde autorka předbíhá, formuluje závěry, ke kterým by měla / mohla dospět až na základě analýzy diskurzu (viz s. 75 – konec druhého odstavce, s. 76 – konec prvního a začátek druhého odstavce, s. 79 – 2. odstavce).

Dílčí problémy

10. Vlastní analyticko-interpretativní část práce je vzhledem ke skutečnosti, že hlavním tématem práce je *Restituční diskurs Rudého práva v roce nula*, poměrně krátká, čítá pouhých 27 stran (s. 91-127). Vzniká tak jistá disproporce mezi touto částí a rozsáhlejší úvodní teoreticko metodologickou částí.
11. K prvnímu empirickému ukotvení diskursu dochází poprvé na straně 79 – „RP 3.1., s. 4“. Poté diskursivní jednotky vstupují do textu práce až v analytické části, od s. 91. Vzniká otázka, zdali teoreticko-metodologická část neposkytuje větší a vhodnější prostor pro další, žádoucí empirické ukotvení diskursu restituce.
12. Vymezení kategorie tématu a tématizace v pododdíle *Téma jako téma* se děje mimo odborný diskurs. Je otázka, zdali autorčino vymezení daných kategorií je dostatečné (srov. „Téma je to, co je položeno do středu pozornosti promlouvání, vypravování. Tematizovat něco neznamená prostě jen hovořit o něčem. [...] Spočívá ve spojitém sledu významů, které jsou nesené složkami děje (postav, rolí, motivů, jednání, událostí i vypravěče.“ (S. 80-81.) Tato definice staví místo oboru úvahy např. otázku, jakým způsobem lze ve vztahu k daným kategoriím definovat nedějové texty? Ty jsou ovšem v žurnalistice běžné a jsou i součástí výzkumného zájmu autorky! Konstrukce tematického plánu nonnarrativních textů je ovšem jiná než u textů narativních! Chybí zde opora v literárně vědné a naratologické literatuře.
13. Jazyk a styl práce je na vysoké úrovni. Nezbytnost artikulovat složité problémy a vztahy jen výjimečně vede ke komunikačním či stylistickým kolizím. Na několika místech se tak děje. Následující text tedy již zčásti spadá do oddílu **Formální nedostatky práce**. Srov. např. čtyři neshodné přívlastky v první větě druhého odstavce na straně 24. / „Spravedlnost ohlížející se jedním okem zpět“ (s. 26) je neústrojně konstruovaný obrazný titul oddílu (nedovedu si představit takové uložení „očí“ na „hlavě“ spravedlnosti, které by umožňovalo dívat se současně dopředu i zpět. / Autorka na straně 82 konceptualizuje kategorii metafory způsobem, který je mimo dosah mých znalostních a interpretačních kompetencí, viz předposlední odstavec.) Totéž platí pro oblast překlepů a pravopisných poklesků. Ty se vloudily i do obsahu práce (viz „NOVÁ ANAÝZA A SLOŽENÍ VZORKU, s. 6; „3.4.3 Rovnoprávnou soutěž vlastnických jmen“, s. 6 – zde by zřejmě mělo být „Rovnoprávná...“).

Formální nedostatky práce

14. Chybí jmenný rejstřík, což je položka, která je považována za standardní již na úrovni bakalářské práce.
15. Chybí věcný rejstřík, což je položka, která je považována za standardní již na úrovni magisterské práce.
16. Autorka zřejmě uspořádává analyzované zdroje (výzkumný vzorek), shrnuté pod název „Citované články Rudého práva“, podle pořadí citací, podle jejich výskytu v textu práce. Tento způsob pokládám za neakceptovatelný. Akceptovatelné by bylo seřazení podle data publikování textu. Nejvhodnější se jeví abecední seřazení daných textů podle titulu.
17. Odkud jsou převzaty informace publikované v příloze 3, v Tabulce 1? Z „GFK“ jako informace publikované v příloze 3, v Tabulce 2?

Otázky, připomínky a doporučení

18. Autorka – pokud se nemýlím – si neklade otázku, zdali součástí jednotlivých analyzovaných textů (základního a výběrového souboru) nejsou také obrazově vizuální texty, tzn. např. doprovodné fotografie, karikatury, kresby, grafy. Je možné, ale málo pravděpodobné, že se zde neobjevují. Jinak řečeno, autorka si neklade otázku, zdali diskurs restituce se neformuje také na této komunikační a textové úrovni.

„Vidění se v naší kultuře stává synonymem rozumění.“ (Kress, Gunther & Theo van Leeuwen (1996): *Reading Images: The Grammar of Visual Design*. London: Routledge, s. 168). Rozumění umožňuje ovšem také esperanto vizuální komunikace, vizuálně obrazové texty. Obrazově vizuální texty jsou standardní, nepostradatelnou složkou komunikace prostřednictvím periodických tištěných médií. Přítomnost vizuálně obrazových textů v oblasti restitučního diskurzu lze předpokládat. Jejich absence v daném diskursu je obtížně představitelná. Jejich absence porušuje komunikační zvyklosti v této oblasti. Pokud by se tato skutečnost stala výsledkem výzkumných zjištění, nabyla by interpretačně indikační hodnotu a funkci. V opačném případě, pokud obrazově vizuální texty vskutku vstupují do jazykového žurnalistického diskurzu restituce, nemohou nebýt objektem výzkumu. Z těchto důvodů daná otázka měla být položena a zodpovězena, neboť vymezuje a legitimizuje podobu diskurzu restituce.

19. Práce neodpovídá na otázku, zdali se v Rudém právu daného období vyskytují samostatné obrazově vizuální texty (kreslené vtipy, samostatné zpravodajské fotografie s popiskami), v nichž je restituce tematizována. I tato oblast je regulérním prostorem, ve kterém vzniká a formuje se diskurs restitucí.
20. V období, kdy se začíná prosazovat diskursivní analýza, se shodou okolností objevují rovněž pokusy legitimizovat jako akademickou disciplínu a obor studijní vizuální studia (*visual studies*). Ta rozšiřují úzký záběr diskursologie omezený obvykle na oblast jazykové (mluvní a literární) komunikace. Zde vznikají nástroje a koncepty, které mohou rozšířit možnosti a vývojové perspektivy diskursivní analýzy. (Srov. např. Mitchell, W. J. T. *Picture Theory: Essays on Verbal and Visual Representation*. Chicago : University of Chicago, 1994; Mirzoeff, Nicholas, ed.: *The Visual Culture Reader*. London, 1997; Mirzoeff, Nicholas: *An Introduction to Visual Culture*. London, 1998; Filipová, Marta – Rampley, eds.: *Možnosti vizuálních studií : Obrazy – texty – interpretace*. Společnost pro odbornou literaturu – Barrister&Principal, Brno, 2007.)
21. Jako vhodný nástroj pro rekonstrukci a interpretaci diskursu restitucí se jeví van Dijkův „ideologický čtverec“ identifikující čtyři základní komunikační manipulativní strategie, které jsou založeny: 1/ na zveřejnění či zdůraznění vlastní pozitivní reprezentace (o nás), 2/ na zveřejnění či zdůraznění negativní reprezentace (o nich), 3/ na zamlčování vlastní negativní reprezentace (o nás) a 4/ na zamlčování či potlačení pozitivní reprezentace (o nich). (Srov. Teun van Dijk: *Ideology : A multidisciplinary approach*. London : Sage Publications, s. 274).
22. V kontextu diskursu restitucí v formovaného rámci Rudého práva je možné předpokládat (zřejmě i doložit) nejen konceptuální rámec „převlékání „ideologického kabátu“ a „tlak zdola“ (viz s. 73), ale také „tlak shora“. Řada stranických nomenklaturních špiček komunistického režimu se totiž stala subjektem i objektem procesů restituce a zejména privatizace.
23. Inspirativní pro zpracování tématu disertační práce jsou autorské diskursy – Havlův, Klausův.... Ty v některých případech mají uzavřenou podobu knižních publikací (srov. např. Slavomír Ravík: *Kronika polistopadového vývoje*. Praha: Levné knihy KMa, 2006).

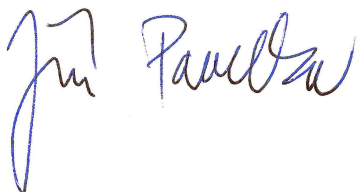
Závěrečné hodnocení

V závěru posudku je třeba konstatovat, že disertační práce dosáhla cíle, které si stanovila, a že pozitiva práce výrazně a jednoznačně převládají nad dílčími poklesky a nedostatky práce. Skutečnost, že jsem se v předcházející části posudku soustředil na – po mém soudu – problematické aspekty rukopisu, rozhodně nechce a nemá zpochybnit mé celkové kladné hodnocení práce. Naopak posudek pokládám za příspěvek do diskuse nad problematikou, kterou autorka otevřela. Je výrazem zaujetí posuzovatele pro daný způsob interpretace mediálních textů a výrazem jeho snahy poskytnout autorce podněty pro případnou editaci rukopisu před jejím knižním vydáním, eventuálně pro její další výzkumné aktivity.

A. Šmídová zvládla a tvůrčím způsobem využila základní sekundární literaturu. Zvolila si a využila nosné teoretické modely a kategorie pro interpretaci diskursu restitucí. Přínosem práce je skutečnost, že si vybudovala a odborné veřejnosti nabídla obecně použitelnou metodologickou bázi pro analýzu mediálních diskursů. Pozoruhodná je autorčina dovednost hermeneuticky citlivé interpretace mediálních textů. A. Šmídová sice neanalyzuje jazykové výrazové prostředky, ale obsahový a konceptuální plán, který se utváří nad sumou vybraných textů, za kategoriemi, strukturami a rámcováním textu odhaluje diskursivní řád. S tím souvisí autorčina schopnost artikulovat složité problémy a popsat složité vztahy v dynamických procesech jejich vzniku i proměn.

A. Šmídová ve své práci přesvědčivě vyložila diskursy restituce, tak jak se v časovém horizontu třinácti měsíců, počínaje prosincem 1989 a konče koncem roku 1990, formovaly na stránkách Rudého práva. Jde o originální autorskou práci, která se orientuje na odhalení praktik, které regulují produkci textu v dané diskursivní oblasti.

Z uvedených důvodů disertační práci doporučuji k obhajobě.

Prof. PhDr. Jiří Pavelka, CSc.
Katedra mediálních studií a žurnalistiky
FAKULTA SOCIÁLNÍCH STUDIÍ
MASARYKOVA UNIVERZITA
Joštova 10, 602 00 Brno
Česká republika

Brno, 6.4.2010